

Den nordiske model og nyliberalismen

Af Søren Kolstrup

Udbred den nordiske model til det øvrige Europa, står der i Vagn Oluf Niensens debatindlæg i Arbejderhistorie nr. 2 1997. Vagn Oluf Nielsen påpeger, at dybe sociale kløfter i Danmark og på globalt plan mellem Nord og Syd gør det nødvendigt at tage kampen op mod markedskræfterne og "den økonomiske nødvendighed". For Vagn Oluf Nielsen bør det 20. århundredes medborgerskab, som den nordiske model forsøger at realisere, være et mellem-spil på vejen mod det 21. århundredes økonomiske medborgerskab.¹

I postmodernismens tidsalder er det befriende, når historikere her og der har mod på at indkredse de store sociale problemer og på denne baggrund insistere på et udvidet demokrati, der kan tøjle vilde markedskræfter.

Det basale spørgsmål i velfærdsstatsdebatten er imidlertid, om den nordiske model er på vej til at krakelere og antage en ny retning under indtryk af den fremstormende neoliberalismen? Ultraliberalismen, som Margaret Thatcher introducerede den i 1980'ernes England, vandt ganske vist ikke fodfæste i Schlüters Danmark, men derfor bør man alligevel fastholde det fundamentale spørgsmål: Er der etableret nye spilleregler for de politiske aktører i tiden efter 1982, nye systempræmisser, som har været – og er med til – at indsnævre mulighederne for det sociale medborgerskabs beståen?

Mine foreløbige svar lyder – at den danske model stadig eksisterer på en række felter, ja

sågar er blevet udbygget på enkelte kerneområder i tiden efter 1986.

– at nyliberalismen primært har sat sig spor i den danske models konjunkturfølsomme randområder i og omkring arbejdsmarkedet samt indenfor den gamle etatsdrift.

– at nyliberalismen har haft betydelig gennemslagskraft via indskrænkning af det politiske systems råderum. Markedskræfterne er blevet tildelt langt større spillerum i og udenfor den offentlige sektor. Den institutionelle eller universalistiske velfærdsstats ekspansionspotentialer er således blevet stækket, men konstruktionens kerneydelser består.

Man kunne på denne baggrund hævde – som det gøres i en række politologiske indlæg – at den danske model før eller siden vil blive tilpasset den tyske Bismarck-model, der er den dominerende velfærdsstatstype indenfor EU. Udviklingen går i retning af et socialforsikringsbaseret arbejdsmarkedssystem på den ene side, og et offentligt system med trangsvurderinger på den anden side, der tager sigte på de udstødte, hedder det hos samfundsforskerne Peter Abrahamson, Anette Borchorst og Vagn Greve. Den tyske korporative model vil vinde frem på bekostning af den socialdemokratiske model med et universalistisk tilsnit.

Ligeledes Rune Ervik og Stein Kuhnle pointerer, at det tyske forsikringsprincip bliver stadig mere fremherskende på bekostning af den skandinaviske model. De erklærer, det vil blive meget vanskeligt at opretholde en "Sonderweg" for de skandinaviske velfærdsstater, men altså ikke umuligt!²

Disse forskere registrerer de

markedskonforme løsnings fremmarch, ser dernæst ind i de globale markedskræfters krystal-kugle og fælder til sidst deres dom. Vagn Oluf Nielsens drømme levnes ikke megen plads i disse prognoser.

Jeg finder denne tendens i samfundsvidenskaben og historieforskningen yderst problematisk. Det er langt fra i alle tilfælde globaliseringen og internationaliseringen eller EU-tilhørsforholdet, der alene har stækket politikernes manøvrer muligheder eller velfærdsstatens karakter, *men derimod de dominerende sociale og politiske elitors villighed til at transformere den nyliberalistiske bølge ind i en national kursændring*. Med andre ord: Selv om internationaliseringen og EU-liberaliseringer har lagt pres på det danske politiske system, har velfærdsstatens fortalere haft et betydeligt handlingsrum. *Der har været mulighed for at vælge alternative nationale strategier*.

Jeg ligger således på line med den engelske professor i samfundsteori Paul Hirst, når denne ironiserer over den opfattelse, at en ny og omfattende globaliseringen skulle have gjort de nationale regeringer til kommuner i et globalt system.³ Jeg mener, der kan argumenteres for, at netop når det drejer sig om den traditionelle velfærdsstats indretning, har de sociale og politiske kræfter haft et ikke ubetydeligt spillerum. Der er i Danmark truffet beslutninger, som både har styrket og svækket den traditionelle danske velfærdsmodel – mest det sidste! I nogle situationer er der blevet etableret en alliance mellem internationale og nationale sociale kræfter, der har fremmet systemændringer for at give markedet større rum, men i

andre situationer har de nationale politiske kræfter fastholdt og udbygget historiske traditioner.

Derfor er det en vigtig opgave for den samtidshistoriske krøniker at indkredse de forskellige socio-politiske kræfter, deres modsætninger og spændingsfelter. I modsat fald indskrænker historieskrivningen sig til at blive systemlegitimerende og dermed ligegyldig.

Nedskæringer, men modellen består

I 1920'ernes Danmark kom de liberalistiske kræfter med Madsen-Mygdal i spidsen til roret. Der blev skåret ned på de sociale ydelser, især de arbejdsløse fik de nye tider at føle, men den danske model med høj skattefinansiering af sociale ydelser målt efter datidens alen bestod. Det samme kan i en vis udstrækning hævdes om den første Schlüter-regering, der kom til verden i 1982. Midt under yuppi-højkonjunkturen 1982 til 1986 blev der foretaget bemærkelsesværdige sociale nedskæringer, men uden at ændre synderligt ved den danske models bærende elementer, nemlig skattefinansiering, universalisme og medborgerrettigheder.

Perioden var præget af en enestående vækst med en fremgang i produktionen på 16% mod 9% i de øvrige EF lande, beskæftigelsesstigninger i industrien og en kraftig købekrafts-udvidelse for de sociale lag, der var på samfundets solside. Det endte altså sammen med rekordunderskud på betalingsbalancen i 1986. Det var under denne højkonjunktur, den borgerlige regering valgte at lade især de arbejdsløse, men også i et vist omfang de arbejdsmarkedsrela-

terede lønarbejderes disponible realindkomst udsætte for et betydeligt dyk. Der indtraf i begyndelsen af perioden en række sociale stramminger såsom fastfrysning af dagpengesatsen, indførelse af en karenssag for at begrænse udgifterne til sygedagpenge, hævelse af arbejdsgiver- og medlemsbidrag til arbejdsløshedsforsikringen og ikke mindst afskaffelse af den automatiske dyrtidsregulering.⁴ Men igen: Hovedkonstruktionen i velfærdsstatens opbygning blev der ikke rørt nævneværdigt ved.

Sporadisk udbygning af den universalistiske velfærdsstat

Selv om velfærdsstaten blev udsat for et ideologisk-politisk pres i slutningen af 1980'erne og selv om klassepolariseringen blev cementeret ved at fjerne flere og flere borgere fra arbejdsmarkedet, er det påfaldende, at der under de borgerlige regeringer i sidste halvdel af 1980'erne indførtes en udbygning af de universelle ydelser. Vagn Oluf Nielsens omtalte medborgerskab blev befæstet indenfor kerneområderne. At marginaliseringsprocesserne fortsatte er ikke nødvendigvis i uoverensstemmelse med den danske model: Danmark har aldrig været Sverige, hvor en offensiv, forebyggende arbejdsmarkedspolitik siden anden verdenskrig har haft langt bedre kår. Der er i dansk velfærdsstatshistorie en stribe af eksempler på, at social reformer for flertallet er gået hånd i hånd med tilbageslag for de arbejdsløse.⁵

Selvom konjunkturopgangen 1982-86 blev afløst af økonomisk tilbageslag – den samlede vækst i perioden 1986-1991 var i Danmark 5% mod 15% i de

øvrigt vesteuropæiske lande – og selv om velfærdstaten blev udsat for et større pres i kraft af øget arbejdsløshed, ekspanderede de universelle ydelser.⁴ Mest opsigsvækkende er de øgede offentlige udgifter til børnefamilierne: I 1977 var der blevet indført en indkomstregulering af børnetilskuddet, nogle familier fik nedsat tilskud, andre mistede det helt, alt medens værdien blev løbende udhulet på grund af manglende satsregulering i takt med prisudviklingen. Det var på denne baggrund et næsten enigt Folketing i 1987 besluttede at indføre en børnefamilieydelse til alle børn under 18 år uanset modtagerens økonomiske forhold. Venstre var "tilfreds med" en statscheck på 5000 kr. pr. barn pr. år, SF talte om "de gode konsekvenser" af den nye skatte- og Socialdemokratiets pointerede, at et af partiets vigtigste sociale mål var gået i opfyldelse.⁶ I 1990 og 1991 blev børnefamilieydelsen yderligere forbedret med et særligt årligt børnetilskud i tilfælde af flerbørnsfødsler, og der blev givet engangsydelser ved adoption – som en almindelig medborgerret. Velfærdsstaten ekspanderede alt medens klasseudviklingen antog en stadig mere polær karakter med fast arbejde til A-holdet og et voksende C-hold udenfor arbejdsmarkedet. Den universalistiske velfærdsstat havde vokseværk på børneområdet.⁷

Også hvad angår barselsorlov, hjemmehjælp og Statens Uddannelsesstøtte kunne man spore forbedringer. Der kom flere penge på bordet til kvinderne, de ældre og unge, ligesom det universelle element blev styrket.

Statens Uddannelsesstøtte fik i 1988 et betydeligt løft i form af flere stipendier, højtfորrentede

lån blev erstattet af lavtfորrentede, og aldersgrænsen for den af forældreindkomsten uafhængige støtte blev nedsat fra 22 til 19 år.⁸

Barselsorloven blev ligeledes løbende forbedret som en generel ordning for alle. En række lovændringer i 1984 og 1985 indbar, at moderen nu fik ret til lidt over 1/2 års barselsorlov, og faderen fik ret til 2 ugers orlov. Hertil kom, at faderen og moderen frit kunne afgøre, hvem der skulle tage fri de sidste 10 uger af orlovsperioden. Alt medens der i påsken 1985 var tale om omfattende politiske strejker vendt mod den borgerlige regerings overenskomstindgreb og stramme finanspolitik, der indbar forringede vilkår for lønarbejderne som helhed og de arbejdsløse i særdeleshed, blev der gennemført generelle forbedringer for moderen ved børns fødsel, og faderen fik tildelt en epokegørende ret til fridage.

Endelig blev der i den såkaldte ældre pakke i 1987 introduceret en række småforbedringer for pensionister og den varige hjemmehjælp blev gjort til et vederlagsfrit gode for alle modtagere i 1989.⁹

Årtiet afspejlede en lovmæssighed i velfærdsstatens historie: På de felter, hvor der var tale om universelle ydelser, blev velfærdsstaten også i 1980'erne holdt nogenlunde intakt – ja endog forbedret på udvalgte områder – medens der var tale om forringelser på felter, hvor de offentlige ydelser var møntet på specifikke sociale lag. Her mærkede man sparekniven.

Slutresultat: Selvom den nyliberalistiske offensiv buldrede frem i USA og England og selv om de, der sad nederst ved samfundets bord mærkede sparekni-

ven, bestod den nedarvede model såvel i 1980'erne og 1990'erne. Danmark var ikke på vej mod Bismack-konstruktionen.

Denne betragtning modsiges af et væsentligt forhold. På arbejdsmarkedet har vi kunnet registrere et skifte, ikke hen mod en klassisk liberalistisk skubstrategi (hvor man gennem deregulering søger at presse folk ud på arbejdsmarkedet i lavtlønsjob), men derimod hen mod en institutionel træk-model. Her amputeres det keynesianske ben og socialistiske håb, men alle på arbejdsmarkedet skal have ret (og pligt) til at komme på uddannelsesbænken – af hensyn til produktionen.

Da Nyrup-Lykketoft regimet tog over i Socialdemokratiet, indledte man et opgør med Socialdemokratiets forestilling om arbejdet som en ret realiseret enten gennem en statslige keynesiansk politik (frem til 1974) eller realiseret gennem en direkte beskæftigelsesgaranti, som formuleret af Socialdemokratiet i begyndelsen af 1980'erne inden det overlod roret til Schlüter-regeringen. Dengang arbejdede man med forskellige uddannelses- og beskæftigelsesgarantier kombineret med forslag om at overføre passive midler fra dagpenge og bistandshjælp til aktive foranstaltninger. Målet var at skabe normale arbejdspladser i første omgang for unge under 25, men ideen blev kuldkastet af den efterfølgende borgerlige regering.¹⁰

Disse perspektiver blev ryddet af bordet under de borgerlige regeringer i 1980'erne. Også 1990'ernes socialdemokratiske regeringer har stillet sig afvisende over for Svend Aukens og Anker Jørgensens job- og be-

skæftigelsesplan til fordel for aktiveringingspligt med tab af en række faglige rettigheder. Et tredje arbejdsmarked er under opsejling. Arbejdskraften skal hele tiden være i beredskab til at forsyne det private erhvervsliv. Den af Schlüterregeringen nedsatte Socialkommission, der indskærpede, at dagpengemodtageren havde pligt til at acceptere aktiveringstilbud for at modtage offentlige midler, fik gennemført sit hovedbudskab med arbejdsmarkedsreformerne i midten af 1990'erne. Ret og pligt til aktivering fremrykkedes til at gælde efter 2 år, den lediges krav på dagpenge indskrænktes til 5 år, og unge mennesker fik ret og pligt til at indgå i en uddannelse på elevløn, SU eller halve dagpenge.¹¹ Pligt går nu forud for ret til et ordinært job. Selvforsørgelse betones på bekostning af retten til arbejde.

Man kan med Jacob Torfing konkludere, at "the Keynesian Welfare State" med vægt på en efterspørgselsstrategi og socialpolitik, der udgør et mål i sig selv, må vige for "the Schumpeterian Workfare State", der vil fremme arbejdskraftens fleksibilitet og indordne socialpolitikken under markedets effektivitetsnormer. Torfing taler i denne forbindelse om den korporative Schumpeter-model.¹² På dette felt følger Danmark de internationale tendenser.

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at den første Nyrup-regering introducerede en mere traditionel socialdemokratisk politik: Keynesiansk efterspørgselspolitik blev kombineret med en række orlovsordninger for at skabe en bedre fordeling af det eksisterende arbejde og tilføre det stressede A-hold ny livskvalitet. Der blev truffet et selvstæn-

dig, nationalt valg, der imidlertid hurtigt blev svækket af den liberalistisk orienterede Schumpeter-model. Mærkbare reduktioner i satserne til folk på orlov har minimeret deres betydning.¹³ Kampen mod flaskehalse og hensynet til en lav inflation er nu den afgørende ledetråd i arbejdsmarkedspolitikken.

Sejlsadsen hen mod mere markedsprægede løsninger har altså ikke været entydig. Der var i tiden omkring 1993/94 et velkendt socialdemokratisk mellemspil.

Underløbning af den danske model

Til undersøgelse af velfærdsstatens råderum opererer politologen Poul Piersons med to typer af beslutninger, nemlig bevidst, vilde velfærdslove og beslutninger, der har karakter af systemændringer, som ændrer spillereglerne for fremtidige velfærdsbeslutninger.¹⁴ Hæfter man sig ved den sidste type af beslutninger, tegner der sig en usikker og brydsom fremtid for den skandinaviske model. Men konsekvenserne heraf er ingenlunde givet.

I denne forbindelse er det yderligere relevant at skelne mellem to typer af systemændringer: På den ene side kan der være tale om love og vedtagelser, der er en konsekvens af et udefra kommende pres eller en direkte følge af udenrigspolitiske aftaler, på den anden side kan der være tale om nationale klassekræfters autonome valg, der evt. trækker veksler på internationale tendenser. Den sidste type er for mig at se dominerende.

De sidste to årtiers liberaliseringsbølger, der har bidraget til at indsnævre det demokratiske råderum, er så vidt jeg kan se primært udtryk for en alliance

mellem nationale kræfter og internationale tendenser. I midten af 1980'erne blev der sat blus under kapitalliberaliseringerne, i sidste halvdel af 1980'erne blev markedsgørelsen af den offentlige sektor sat på dagsordenen, og endelig greb man under den socialdemokratiske regering i midten af 1990'erne til en direkte kommerialisering og privatisering af offentlige opgaver.

Disse tendenser har ikke anfægtet de velfærdspolitiske kerneydelser, men indsnævret det politiske manøvrerum og dermed mulighederne for at føre en arbejdsmarkedspolitik, hvor individet og ikke markedet kommer i centrum.

Kapitalliberaliseringerne i perioden 1983-85, der indebar fri kapitalimport og vidtgående muligheder for direkte investeringer i udlandet, underminerede mulighederne for at føre en selvstændig pengepolitik. Selvstændige initiativer var "indskrænket væsentligt", skrev Det økonomiske Råd i 1985.¹⁵ Her var både tale om en international tendens og en specifik EU tendens, men først med vedtagelse af Det indre Marked kan man hævde, at Danmark ville blive underkastet krav om frie kapitalbevægelser. Mulighederne for at fastholde en særlig dansk velfærdsmodel var på ingen måde umuliggjort, men kunne vanskeliggøres i forbindelse med valutakriser, hvor en høj rente stod tilbage som det eneste forsvarsvåben i tilfælde af uacceptabel kapitalflugt.

Parallelt med disse processer satte den borgerlige regering en såkaldt modernisering af den offentlige sektor på den politiske dagsorden. Tre hovedtemaer trådte frem: Udvidet brugerbetaling i den offentlige sektor, regelret privatisering, indførelse af

en markedsmechanisme i den offentlige sektor.¹⁶ Markedet skulle i højere grad styre efterspørgslen, ansvaret for sociale begivenheder individualiseres og den sociale medborgerret reduceres. Trods disse udspil blev den danske model ingenlunde nedbrudt, men nyliberalisterne havde igangsat en politisk ideologisk offensiv, som satte præg på den offentlige debat. Da undervisningsminister Bertel Haarder den 17.11 1988 lancerede ønsket om kvalitetsbedømmelse og konkurrence mellem uddannelsesinstitutionerne, igangsatte han en proces, som for alvor begyndte at fænge an ti år senere.¹⁷

Her var igen tale om en international tendens, men den relativt svage borgerlige regering, der var afhængig af det politiske centrum og påvirket af en relativt markant socialdemokratisk opposition, tøvede med at gennemføre dybtgående ændringer. En ny dagsorden var imidlertid etableret og en række ministerier begyndte at indbygge nye rutiner, som kunne lette vejen for en konsekvent markedsstyring af den offentlige sektor.

Først i perioden 1993 til 1997 er der påbegyndt direkte privatiseringer og markedsførelser. Socialsektoren, sundhedsvæsenet og uddannelsessektoren er nogenlunde uberørte, men hvad angår offentlig drift har markedskræfterne fået langt større spillerum. Egentlige privatiseringer har været i fåtal, men store dele af den gamle etat er blevet kommercialiseret. Det gælder posten og et stigende antal DSB-aktiviteter, ligesom der er givet grønt lys for udlicitering af busdrift og rengøring m.v. I forbindelse med liberaliseringen af postloven i 1994, hvor man oprettede Post Danmark som en statsvirksom-

hed, der skulle fungere på forretningsmæssige vilkår, udtalte Venstres trafikordfører Svend Heiselberg: "Det er sådan en slags selskab, som ministre under den borgerlige regering ville betragte som en sejr at få gennemført".¹⁸ En række af disse beslutninger kan ses som et resultat af pres fra EU, men på en række områder kunne fællesskabsøkonomien og sociale mål være fastholdt, om der var politisk vilje hertil. Udliciteringer er et eksempel herpå. EU anfører på ingen måde, at busdrift skal udliciteres, såfremt den drives direkte som led i en kommunal forvaltning. Skilles busdriften derimod ud som et særskilt offentligt selskab, skal der handles efter EU's regler om fri konkurrence og fri bevægelighed for varer, arbejdstagere, tjenesteydelser og kapital.¹⁹ Der er altså truffet selvstændige, nationale beslutninger om øget liberalisering. Man kan endvidere iagttage, at der er en markant forskel på omfanget af udliciteringer i kommuner med henholdsvis socialdemokratiske borgmestre og borgerlige borgmestre.²⁰ Også det kommunale niveau udgør en forskel.

*Den her skitserede udviklingstendens anføres ikke for at benægte tesen om, at velfærdsstaten er under pres, men for at pointere, hvordan lokale, nationale og internationale kræfter spiller sammen og kan (kan!) være med til at underløbe den traditionelle velfærdsstatstype. Men disse kræfter kan også i ny og næ interagere til gunst for en fornyelse af den danske model.*²¹

Det sidste og mest oplagte eksempel på en national beslutning, der udfra Piersons analyse-måde kan bidrage til at forme kommende velfærdsbeslutnin-

ger, var indførelse af et omfattende arbejdsmarkedspensions-system i 1990. Denne beslutning har i sig selv haft umiddelbar betydning for en række lønmodtagers opsparings- og pensionsforhold, men samtidig sætter denne beslutning folkepensionen under pres. Der overføres skattefrit midler til fri kapitalakkumulation, som i ringe omfang modsvares af realrentebeskatning og skat ved udbetaling. Skattegrundlaget udhules markant og svækker dermed folkepensionens position.²² På baggrund af en intern dansk beslutning får den markedskonforme arbejdsmarkedspension vind i sejlene på bekostning af den traditionelle, skattefinansierede løsning.

Udviklingen peger på dette område hen mod en Bismarck-orienteret model. Klart nok. Men igen: Udviklingen er ingenlunde givet. En skærpet beskatning af den skattefrie opsparing til gunst for folkepensionen kan helt eller delvist neutralisere den ovennævnte effekt – *alt afhængig af den diskrete klassekamp som pågår under danske himmelstrøg.*

En facetteret historisk samtalepartner

Internationaliseringen kræver ændring af velfærdsstaten, Det indre Marked ligeså, lyder det fra førende samfundsforskere. Veteranen J. Habermas sætter trumf på og erklærer nationalstaten for død. På denne baggrund er det nærliggende at anskue de sidste to årtiers nationale historie som en lang fortælling om et samfund, der nødvendigvis må tilpasse sig den toneangivende europæiske velfærdsmodel – den tyske. En sådan tendens kan skimtes, men det er samtidig hi-

storisk og politisk interessant at iagttage de unikke lokale og nationale svar på en international tendens. Og mere en det: Kun gennem en facetteret beskrivelse af de forskellige sociale kræfters kampe, kompromisser og udviklingsperspektiver kan historieskrivning blive andet og mere end en bagudprojicering af tidens slagord. Belysning af de ikke-dominerende strategier – deres fodaftryk og urealiserede potentialer – påkalder sig opmærksomhed, hvis historien skal overskride lukkethed og systemlegitimering. Kun gennem en sådan historieskrivning kan forskellige politiske kræfter, herunder de idealer som Vagn Oluf Nielsen har givet udtryk for, finde en historisk samtalepartner.

Gid historikere må bidrage til noget sådant, også når det gælder den moderne velfærdsstats-historie.

Noter

1. Arbejderhistorie, nr. 2 1997, s. 68.
2. Tesen om den skandinaviske models mere eller mindre automatiske tilpasning til Bismarck-modellen jf. Peter Abrahamson og Anette Borchorst: EU og socialpolitik, 1996. Rådet for europæisk politik, skrift nr. 13, s. 85. Rune Ervik and Stein Kuhnle: The Nordic Welfare Model and the European Union, i: Bent Greve (ed.): Comparative Welfare Systems. The Scandinavian Model in a Period of Change, LD. 96, s. 103.
3. Paul Hirst har i : Globalisering og det civile samfund, 1977 søgt at påvise, at talen om en globaliseret økonomi mere er myte end realitet. Han er på denne baggrund optimist med hensyn til at bevare nationale demokratier også på et nationalt orienteret produktionsgrundlag.
4. En glimrende oversigt findes i Økonomiske tendenser' 92, s. 5-37.
5. Perioden efter 1945 kan opvise flere eksempler herpå, jf. Søren Kolstrup: Velfærdsstatens rødder, 1996. Se f.eks. s. 348-51.
6. Folketingets Forhandlinger 1985, sp. 4692ff.
7. Økonomiske tendenser' 92, s. 5-37 og Svend Aage Andersen: Arbejderkultur i velfærdssamfundet, 1997, s. 194-216.
8. Jan Plovning: Socialpolitik, Kbh. 1996, s. 75.
9. Jan Plovning (op. cit.), s. 74f, 78f.
10. John Andersen & Jørgen Elm Larsen: Fattigdom i Velfærdsstaten, 1989, s. 195. Lene Dalsgaard: Jobskabelsesbrikken, der mangler, 1985.
11. Socialkommissionen, Socialkommissionens samlede forslag, 1993, s. 86. Ta' teten i arbejdsmarkedspolitikken, maj 1997, s. 43.
12. Jacob Torfing: From the Keynesian Welfare State to the Schumpeterian Workfare State: A comparative study of new trends in social policy, Institut for Statskundskab, Arbejdspapir 1995/15, s. 4f og 18f.
13. Niels Jørgen Raabølle: Social eksklusion i velfærdssamfundet, Kbh. 1994, s. 101ff.
14. Paul Pierson: Dismantling the Welfare State, Cambridge/New York 1996, s. 15ff.
15. Dansk Økonomi. Det økonomiske Råd, Kbh. 1985, s. 44-47.
16. Hanne Rasmussen og Mogens Rüdiger: Tiden efter 1945, Kbh. 1990, i: Søren Mørch (red.): Danmarks Historie bd. 8, Gyldendal, s. 365.
17. Berlingske Tidende 17.11 1988. Kan sammenholdes med Gymnasieafdelingen 1997, tema 52: Standarder og profiler. Kvalitetsudvikling og institutionsbeskrivelse for gymnasiet og HF, 1997.
18. Jyllands Posten 4.11 1994.
19. Erfaringer med udlicitering i kommuner og amter. Hovedrapport, januar 1997, PLS Consult, s. 46. Her omtales, hvornår *eksterne* køb af ydelser skal udbydes i EU-licitation.
20. Erfaringer med udlicitering i kommuner og amter (op.cit.), s. 65f.
21. Privatisering? Nej tak!. Rapport fra konference med privatisering afholdt af Samarbejdet Arbejdere-Akademikere i Århus den 15.10 1994. Rapporten kan ses som et udtryk for de kræfter, der kæmper mod privatisering og markedsførelse.
22. Lars Bendtsen og Susanne Vendelbo Flydtkjær: Den socialdemokratiske arbejderbevægelses arbejdsmarkedspensionspolitik fra 1985-1990, speciale, samfundsfag AUC, 1990.